

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT BYUDJETI IJTIMOIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINING MUHIM OMILLARI VA XARAJATLAR

Xaitov Oxunjon Nomoz o‘g‘li

*Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
Biznesni boshqarish kafedrasida assistenti*

Karimov Jamshid Jaxongirovich

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali Bank ishi va audit yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi dunyoda bozor munosabatlariga o‘tish davrida ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni nazorat qilishda davlatning roli va ahamiyati keskin o‘zgarishi va boshqa shu kabi muhim jarayonlar yoritilib berilgan. Bozor sharoitida boshqaruvning ma‘muriy-buyruqbozlik usullaridan farqli o‘laroq, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ancha cheklangan va birinchi navbatda bozor mexanizmining uzluksiz ishlashini ta‘minlash, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, global muammolarni hal qilishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Shuningdek, ijtimoiy jihatdan oqilona taqsimlash va qayta taqsimlash orqali aholining eng zaif qatlamlarini iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya qilish. ijtimoiy mahsulot va milliy daromadlarni muhim yo‘naltirilmoqda. Muhtaram Prezidentimiz tomonidan davlat byudjetini samarali shakllantirish bilan bir qatorda soliq va majburiyatlarda ham yengilliklar yaratilib berilmoqda.

Kalit so‘zlar: Taqsimlash; nazorat qilish; bevosita soliqlar; bilvosita soliqlar; byudjet daromadlari shakllanishi; byudjet sohasidagi islohotlar.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti asosan soliq va yig‘imlardan tashkil topadi. Davlat byudjetining 90% dan ortig‘ini soliqlar tashkil qiladi. Bozordagi ijtimoiy, siyosiy, ishlab chiqarish, ekologik muammolarni hal qilishda iqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim vositasi bu byudjet mexanizmi. Davlat yalpi ichki mahsulot va milliy daromadni byudjetga qayta taqsimlash orqali davlatning bozor mexanizmiga mos keladigan ijtimoiy ishlab chiqarish va iqtisodiy nisbatlarini shunday tuzilishini yaratishga intiladi. Byudjet mexanizmi orqali davlat mamlakatning iqtisodiy o‘sishi, ijtimoiy sohani kuchaytirish, ilmiy-texnikaviy rivojlanish sur‘atlarini jadallashtirish, ishlab chiqarishning moddiy-texnik bazasini tubdan qayta jihozlash, innovatsion jarayonlarni rivojlantirish, ishsizlikni kamaytirish va bandlikni oshirish kabi makroiqtisodiy jarayonlarning rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish byudjet siyosatining ustuvorliklarini o‘zgartirish asosida amalga oshirilishi mumkin, ular tobora tezkor va mavjud muammolarni hal qilishdan jamoat faoliyatining

turli sohalarini qamrab oluvchi uzoq muddatli va maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va izchil amalga oshirishga o'tishi kerak.

Bozor sharoitida byudjet mexanizmini ishlab chiqish byudjetning ishbilarmonlik muhiti va tadbirkorlarning ishbilarmonlik faolligi darajasiga tobora ta'sir ko'rsatishi, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, uning xususiy sektorini rivojlantirish, ishlab chiqarishni xususiylashtirish va hokazo soliq, davlat investitsiyalari, byudjet ssudalari kabi moliyaviy vositalar orqali amalga oshirilishi kerak. , byudjetni moliyalashtirish hajmi davlatning boshqaruvning turli jihatlariga ta'sir qilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi va bu tezkor yangilanishga yordam beradi novnyh ishlab chiqarish aktivlari, infratuzilma, ijtimoiy ishlab chiqarish, mehnat bozorida ish o'rinlari tarkibida rivojlantirish, ilm-fan, sog'liqni saqlash, madaniyat, ta'lim davlat tizimini takomillashtirish moliyalashtirish va qayta tayyorlash yangi mexanizmini yaratish.

Har qanday zamonaviy jamiyatning iqtisodiy tuzilishi shakllanishida va rivojlanishida etakchi, hal qiluvchi rolni hukumat tanlagan iqtisodiy siyosat doirasida amalga oshiriladigan davlat tomonidan tartibga solish o'ynaydi. Davlatga iqtisodiy va ijtimoiy tartibga solishni amalga oshirishga imkon beradigan eng muhim mexanizmlardan biri bu moliyaviy mexanizm – jamiyatning moliyaviy tizimi bo'lib, uning asosiy bo'g'ini davlat byudjetidir. Davlat moliya tizimi orqali markazlashtirilgan shakllantiradi va davlat organlariga yuklangan funktsiyalarni bajarish qobiliyatini ta'minlab, markazlashtirilmagan mablag'larning shakllanishiga ta'sir qiladi. 90-yillarning boshlarida amalga oshirilgan iqtisodiy va siyosiy islohotlar ham davlat moliya sohasiga, birinchi navbatda byudjet tizimiga ta'sir ko'rsatishi mumkin emas edi. Davlat byudjeti davlat resurslarini jalb qilish va sarflashning asosiy vositasi bo'lib, siyosiy kuchga iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish, uning tarkibiy tuzilishini moliyalashtirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishni rag'batlantirish, aholining kam himoyalangan qatlamlarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash uchun real imkoniyat beradi. Ko'rinib turibdiki, mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan jamiyatning moliyaviy tizimini o'zgartirish yo'nalishi, davlat byudjet siyosati zamon talablariga qanchalar javob berishiga bog'liq.

Moliyaviy ulkan xilma-xillikda ma'lum umumiy xususiyatlarda farq qiluvchi alohida sohalarini ajratish mumkin. Shunday qilib, yalpi ijtimoiy mahsulotning tannarxini taqsimlashning alohida sohasi davlatda korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va aholi bilan rivojlanayotgan moliyaviy munosabatlar natijasida shakllanadi. Ushbu munosabatlar umumiy bo'lib, ular taqsimot jarayonida vujudga keladi, davlat ajralmas ishtirokchidir va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mo'ljallangan mablag'larning markazlashtirilgan fondini shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq . Moliyaviy munosabatlarning ushbu umumiyliigi davlat byudjeti deb ataladigan kontseptsyaning iqtisodiy tarkibini tashkil etadi . Davlat byudjeti chunki iqtisodiy munosabatlar majmui ob'ektivdir. Taqsimotning mustaqil sohasi sifatida mavjudligi ob'ektiv ravishda ijtimoiy ishlab chiqarishni o'zi tomonidan belgilanadi, uning rivojlanishi uchun tegishli markazlashtirilgan resurslar kerak bo'ladi. Mablag'larning markazlashtirilishi umuman iqtisodiyotning ishlashini ta'minlash uchun xalq xo'jaligida uzluksiz aylanishni tashkil qilish uchun zarurdir. Xarajatlarni taqsimlashning aniq byudjet sohasi mavjudligi ham davlatning tabiati va funktsiyalari bilan belgilanadi. Davlat ustuvor tarmoqlarni moliyalashtirish, butun jamiyatda ijtimoiy-madaniy tadbirlarni o'tkazish, mudofaa muammolarini hal qilish va davlat boshqaruvining umumiy

xarajatlarini qoplash uchun markazlashtirilgan mablag'larga muhtoj. Shunday qilib, iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida markazlashtirilgan moliyaviy resurslar davlatga ijtimoiy ishlab chiqarishning zarur sur'atlari va nisbatlarini ta'minlashga, uning tarmoq va hududiy tuzilishini yaxshilashga, iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning ustuvor dasturlari uchun zarur mablag'larni shakllantirishga va katta ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishga imkon beradi. Moliyaviy markazlashtirish tufayli mablag'lar iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim sohalariga, davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni tayyorlashga yo'naltirilmoqda. Shunday qilib, xarajatlarni taqsimlashning alohida qismi sifatida davlat byudjeti aniq ijtimoiy maqsadni amalga oshiradi – bu milliy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Xarajatlarni taqsimlashning ma'lum bosqichlaridan o'tgan va aholiga kengaytirilgan ko'payish, ijtimoiy va madaniy xizmatlar, mudofaa va boshqaruv uchun kengaytirilgan ehtiyojlarni qondirish uchun davlatga kirgan, ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning muayyan qismini bajaradigan ob'ektiv taqsimot munosabatlarining mavjudligining iqtisodiy shakli. Budget fondini shakllantirish va undan foydalanish uning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi munosabati bilan qiymat harakati jarayonini ifodalaydi. Davlat byudjeti, boshqa iqtisodiy toifalar singari, ishlab chiqarish munosabatlarini ifoda etadi va tegishli moddiy timsolga ega: byudjet munosabatlari markazlashtirilgan davlat fondlarida – byudjet fondida shakllantiriladi. Natijada jamiyatda ro'y berayotgan real iqtisodiy (taqsimlash) jarayonlar davlat tomonidan jalb qilingan va foydalanilayotgan mablag'lar oqimida o'z ifodasini topmoqda. Byudjet fondi- Bu ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning harakatlanishining ob'ektiv ravishda aniqlangan iqtisodiy shakli bo'lib, u xarajatlarni taqsimlashning taniqli bosqichlaridan o'tgan va aholiga kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, mudofaa va boshqaruv uchun kengaytirilgan ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun davlatga kelgan. Budget fondini shakllantirish va undan foydalanish uning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi munosabati bilan qiymat harakati jarayonini ifodalaydi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarishda davlat byudjetining roli, avvalambor, davlat byudjetining yordami bilan milliy daromadning qariyb 30 foizi va yalpi ijtimoiy mahsulot (xarajatlar) ning 10 dan 15 foizigacha taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi bilan belgilanadi. U mablag'larni milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlari, ishlab chiqarish tarmoqlari, ijtimoiy faoliyat sohaları, iqtisodiy mintaqalar va mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlaydi. Davlat byudjeti iqtisodiyotga umuman ta'sir qiladi, chunki u butun xalq xo'jaligining byudjeti funksiyasini bajaradi. Davlat byudjeti uning ishlab chiqarishini rag'batlantiruvchi rol o'ynab, moddiy ishlab chiqarish sohasida katta rol o'ynaydi. Budget mablag'lari ham jismoniy (ham alohida korxonalar doirasida), ham jamoat (xalq xo'jaligida) mablag'larning aylanishini ta'minlash uchun ishlatiladi. Amaldagi va boshqa xarajatlarni ta'minlab, mavjud va yangidan ishga tushirilgan korxonalarda kapital qo'yilmalar va aylanma mablag'larni byudjet tomonidan moliyalashtirish, uning uzluksiz ishlashi va bir xilligini ta'minlab, alohida korxonalaridagi mablag'larning aylanishiga kiritilishi mumkin. Noishlab chiqarish sohasiga ajratiladigan byudjet mablag'lari uning ishlashi va rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi. Ushbu sohadagi muassasa va tashkilotlarning aksariyati o'z daromad manbalariga ega emas va byudjet mablag'lari hisobidan ishlaydi. Davlatning ta'lim va sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, fan, madaniyat va san'at sohasiga sarflaydigan xarajatlari moliyaviy asos bo'lib, ularsiz milliy miqyosdagi ijtimoiy va madaniy tadbirlarni o'tkazish mumkin emas. Byudjet daromadlarini shakllantirish va byudjet mablag'laridan foydalanish jarayonida mamlakatdagi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish funksiyalari hal etiladi. Byudjet daromadlari – bu, bir

tomondan, davlat va xo‘jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar. Shu bilan birga, byudjet daromadlari bu davlat hokimiyati va mahalliy o‘zini o‘zi nazorat qilish organlari ixtiyorida olingan mablag‘lardir. Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonida milliy daromadning bir qismini davlat foydasiga majburiy ravishda olib qo‘yish amalga oshiriladi. Shu asosda davlat bilan korxonalar va aholi o‘rtasida moliyaviy munosabatlar vujudga keladi. Byudjet korxonalar va biznes tashkilotlarining daromadlarini taqsimlashda faol ishtirok etmoqda. Korxonalar foydasining bir qismini byudjetga tortib olish shakllari va hajmi va ularning ish natijalariga bo‘lgan qiziqishlari o‘rtasida ma‘lum bog‘liqlik mavjud. Daromadning bir qismini byudjetga tushirish shakli korxonalarining ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish, rentabellikni oshirish va daromadlarni oshirishga bo‘lgan qiziqishlariga bog‘liqdir.

Byudjet orqali milliy daromad butun hududga, shuningdek ishlab chiqarishdan noishlab chiqarish tarmoqlariga qayta taqsimlanadi, buning uchun sog‘liqni saqlash, ta‘lim, madaniyat, boshqaruv va mudofaa sohalaridagi ehtiyojlarni moliyalashtirish uchun byudjetdan mablag‘lar yaratiladi.

Byudjetdan milliy daromadlarni qayta taqsimlashning asosiy vositasi sifatida foydalangan holda, davlat mablag‘larni avvalambor milliy iqtisodiyotning tarmoqlariga va ushbu bosqichda ustuvor rivojlanishni talab qiladigan iqtisodiy sohalariga yo‘naltiradi, ya‘ni byudjet orqali, milliy daromadlarni hududlararo va tarmoqlararo qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Shunday qilib, umuman mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi va mintaqalarning mutanosib rivojlanishi manfaatlariga rioya qilinadi. Davlat byudjeti hisobidan fundamental ilmiy tadqiqotlar olib boradigan ilmiy muassasalarni moliyalashtirish ta‘minlanadi, bu esa o‘z navbatida amaliy fanni rivojlantirish va yangi texnologiyalarni yaratish uchun asosdir. Davlat byudjet orqali zarur mablag‘ni ilm-fanning eng istiqbolli sohalariga yo‘naltirish orqali shu orqali mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishini ta‘minlaydi. Bularning barchasi davlatning iqtisodiy hayotini muvofiqlashtirish, milliy iqtisodiyotda moliyaviy va moddiy resurslarni oqilona aralashtirish, texnologik taraqqiyotga ko‘maklashish va davlatning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

2023-yil uchun” O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti” to‘g‘risidagi qonuni 5-moddasi

1. Studfile.net
2. Inlibrary.uz
3. Daryo.uz